

Utsatta barn i svensk lagstiftning - ett historiskt utvecklingsperspektiv

Britt Persson

Först under 1900-talet har barnen på allvar blivit synliga i lagstiftningen. I artikeln tecknas viktiga milstolpar i barnavårdslagarnas utveckling. De tidigare lagarnas huvudprincip var att barnets situation skulle vara avgörande för vilka åtgärder barnavårdsnämnden borde tillgripa. Senare lagstiftning har frångått denna princip och betonar i stället föräldrarnas samtycke till insatserna. Artikeln diskuterar vilka intressen lagarna skall tillgodose. Vidare behandlas begreppen frivillighet och tvång samt konflikten mellan barns och föräldrars intresse. Avslutningsvis presenteras förslag till lagändringar för att förstärka barnens rättsskydd.

Britt Persson är socialkonsulent i Östergötlands län.

Barnets århundrade

När Ellen Key år 1900 kom ut med sin bok "Barnets århundrade" myntade hon inte bara ett begrepp. Hon inplanterade också en samhällsvision som vilade på grundsynen att barn har rätt att utvecklas efter sin egenart till självständiga individer och rätt till skydd mot exploatering, vanvård och övergrepp.

Vi som lever i 1900-talets slutdecennium kan med facit i hand konstatera, att Ellen Keys förhoppningar om detta sekel som ett barnets århundrade i många avseenden slagit in.

Hennes plädering för samhällsstöd till mödrar och barn, för avskaffande av barnarbete, för förbud mot aga i hem och skola och skydd för barn genom inskränkning av föräldrars rättigheter, har i stora delar kunnat förverkligas.

Ty det är först under 1900-talet som barnen på allvar blivit synliga i lagarna. Det är också först under detta sekel som forskning och kunskapsutveckling med barn i centrum fått ett genombrott.

Viktiga milstolpar

Barn hör till de svagaste i samhället, både i förhållande till sina föräldrar, till andra vuxna och till samhället i stort.

De skyddslagarna som efterhand växte fram utgick också från detta faktum. Syftet var att skydda de mest utsatta grupperna av barn: fosterbarnen - de vanartade och försummade barnen - de oäkta barnen - de föräldralösa barnen - de misshandlade och vanvårdade barnen.

Viktiga milstolpar i utvecklingen av rättsskyddet för barnen har varit:

- 1902. Lag om fosterbarns vård.
- 1902. Lag om i sedligt avseende försummade och vanartade barn.
- 1912. Lag om arbetarskydd (minimiålder för minderåriga: 13 år).
- 1917. Lag om barn utom äktenskap.
- 1920. Lag om barn i äktenskap.
- 1924. Lag om samhällets barnavård.
- 1927. Förbud mot kroppsliga bestraffningar i de högre skolorna.
- 1934. Lag om samhällets barnavård och ungdomsskydd.
- 1960. Lag om samhällets vård av barn och ungdom.
- 1962. Förbud mot skolaga.
- 1979. Förbud mot aga.
- 1980. Socialtjänstlagen (SoL) och Lag med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU).
- 1990. Lag om vård av unga (LVU).

Det har funnits en stark kontinuitet i den svenska barnavårdslagstiftningen.

1960 års barnavårdslag bygger i sina huvuddrag på 1924 års lag, vars kärna består av 1902 års barnlagar.

Huvudprincipen i dessa lagar var att *barnets situation* skulle vara avgörande för vilka åtgärder som barnavårdsnämnderna skulle tillgripa. *Föräldrarnas samtycke* var av underordnad betydelse ur juridisk syn-

Ellen Keys förhoppningar om detta sekel som ett barnets århundrade har i många avseenden slagit in

I socialtjänstlagen och lagen om vård av unga har föräldrarnas samtycke till vården fått en avgörande betydelse för vilken av lagarna som ska tillämpas

punkt, likaså barnets eget samtycke när det var över 15 år.

I socialtjänstlagen och lagen om vård av unga har emellertid föräldrarnas (och den unges) samtycke till vården fått en avgörande betydelse för vilken av lagarna som ska tillämpas och vilka åtgärder som skall vidtas - frivilliga insatser enligt SoL eller tvångsåtgärder enligt LVU.

Vilka intressen ska lagarna tillgodose?

Frågan om samhällets ansvar för att skydda barn som far illa berör de grundläggande mänskliga livsvillkoren och är därför särskilt komplicerad och konfliktladdad. - Att omhänderta ett barn och skilja det från dess hemmiljö är ett ingrepp i själva livsprocessen.

Inom familjen finns den största beredskapen för kärlek och trygghet, men också den största förekomsten av våld och förtryck.

Hänsyn till familjelivets integritet och föräldrarnas rätt att fritt få bestämma över sina barn måste vägas mot barns rätt till omvårdnad och skydd i utsatta situationer.

"Ju tyngre skyddsintresset gentemot barnet väger och ju mer angeläget det framstår att barnet får viss vård, desto mer måste vårdnadsrätten få träda tillbaka."

Lagman Bertil Wennergren:

Att skilja barn från föräldrar, 1984.

Denna grundvärdering har det länge rått enighet om i vårt land. Frågan om var toleransgränserna ska gå för vad barn får utsättas för och vad ungdomar får utsätta sig själva och andra för, har dock varit föremål för en fortlöpande debatt, där tyngdpunkten växlat mellan sociala, juridiska och psykologiska aspekter.

De lagregler som ska garantera att barn som far illa får sina behov tillgodosedda måste uppfylla rimliga rättssäkerhetskrav både för föräldrar och barn. Och det är här konflikten mellan samhällets ansvar och föräldrarnas ansvar blir tydligast.

Det är också här som intressekonflikten mellan barn och föräldrar går i dagen, eftersom det i realiteten rör sig om skydd för barn mot föräldrar.

Genom ett beslut om omhändertagande har myndig-

heterna kunnat inskränka föräldrarnas rättigheter i två viktiga avseenden, nämligen rätten att bestämma var barnet skall vistas och rätten att bestämma hur kontakten med barnet ska fungera under omhändertagandet. - Detta är det konkreta innehållet i rättsskyddet för barnen inom barnavårdsstiftningen.

De flesta omhändertaganden sker idag med samtycke enligt socialtjänstlagen. Sådana beslut påverkar inte rättsförhållandet mellan föräldrar och barn, vilket däremot ett LVU-omhändertagande gör. Det hindrar emellertid inte att barnets situation kan vara väl så allvarlig vid ett frivilligt omhändertagande som vid ett tvångs-omhändertagande.

Frivillighet under tvång

Socialtjänsten ska tillgodose hela familjens behov. Men de vuxna har lättare att komma till tals än barnen, och deras erfarenheter och behov gör sig också lättare gällande. Därför riskerar barnen att bli mer eller mindre osynliga i det familjeinriktade arbetet.

Det starka kravet på samarbetslösningar som numera finns inbyggt i sociallagarna leder till en nedtoning av intressekonflikter och konflikter, vilket i sin tur bidrar till att "barn som far illa" tenderar att definieras enbart som familjeproblem. Skyddsaspekten riskerar att komma i bakgrunden. Både inom och utom socialtjänsten uppfattas "skydd för barn" allt oftare som "tvång mot barn".

Paradoxalt nog har samförståndskravet också lett till att innehållet i begreppet frivillighet håller på att gå förlorat.

Den nyligen genomförda översynen av LVU har medfört att skyddsreglerna fått en starkare anknytning till socialtjänstlagen än tidigare. Frivillighet har blivit den överordnade principen i båda lagarna.

Det har visat sig svårt att upprätthålla en strikt åtskillnad mellan SoL och LVU i det praktiska sociala arbetet. Lagarna används ofta på ett flytande sätt som försvårar insyn och utesluter reella valmöjligheter för dem som berörs. Gränsen mellan frivillighet och tvång har därför förvandlats till en stor gråzon. Ett ingenmansland där frivillighet under tvång tillämpas. Samförståndslösningar har blivit ett självändamål.

Paradoxalt nog har samförståndskravet lett till att innehållet i begreppet frivillighet håller på att gå förlorat

Den konstruktion som SoL och LVU har fått har de facto medfört att rättsskyddet för barnen försvagats

Det faktum att föräldrar som riskerar att få sina barn omhändertagna alltid mer eller mindre befinner sig i en tvångssituation och att ingen förälder "frivilligt" avstår från sitt barn, förbises lätt med ett sådant arbets-sätt.

Resultatet har blivit en ökad rättsosäkerhet för både föräldrar och barn. Företeelsen är idag av sådan omfattning att den kan betecknas som ett av de största etiska problemen inom socialtjänsten.

Behov av lagändringar

Utmärkande för den nuvarande lagstiftningen som berör barnen är den dubbla ambitionen att tillgodose såväl föräldrars som barns intresse.

Men frågan är om det går att förena så pass oförenliga intressen som det är fråga om vid barnomhändertaganden utan att någons intresse blir tillbakasatt? - Enligt min uppfattning går det inte.

Ju mer man tränger in i problematiken kring barn som far illa desto orimligare framstår det att skyddslagstiftningen för barnen nu fått en sådan utformning att barnens rättsskydd underordnats föräldrarnas inställning till vården.

Den konstruktion som SoL och LVU fått har de facto medfört att rättsskyddet för barnen försvagats.

Avgörande för vilket rättsskydd som barn ska tillför-säkras borde givetvis vara hur allvarlig den situation är som de befinner sig i. Detta har också varit den styrande rättsprincipen i tidigare barnavårdslagar.

Skyddsintresset för barnen behöver renodlas och synliggöras. För att uppnå detta syfte behövs en ny systematisering av de lagregler som berör barnen och ett tydligare förhållningssätt till barns rättigheter.

- * Frigör lagen om vård av unga från socialtjänstlagen och anknyt reglerna om vård utom hemmet till familjelagstiftningen.

Att placera reglerna som berör tvångsomhändertaganden inom detta lagsystem skulle markera deras allmängiltighet och undanröja en del av de olägenheter som är förknippade med den oklara gränsdragningen mellan SoL och LVU.

- * Utgå från barnens situation och erbjud barn och ungdomar ett reellt rättsskydd - en minimistandard.

Den styrande principen bör vara barns rätt till skydd i utsatta situationer och rätt till gynnsamma uppväxt-förhållanden och trygghet i vården.

- * Sammanför de lagregler som berör barnen i en barnbalk. Låt de nya skyddsreglerna utgå från den förklaring som finns i föräldrabalken om vilka behov barn har rätt att få tillgodosedda.

6 kap 1 § FB

"Barn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fosteran. Barn skall behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling."

- * Gör umgängesrätten ömsesidig mellan barn och föräldrar.

En sådan reglering skulle medföra att föräldrarnas umgängesrätt inte kunde betraktas enbart som en rättighet, utan också som en skyldighet och en viktig del av ansvaret för barnet. En ömsesidig umgängesrätt skulle förhoppningsvis också kunna bidra till att barn inte förlorade kontakten med en av sina föräldrar vid skilsmässa i samma utsträckning som nu sker.

- * Beslut om umgänge bör anpassas till barnets ålder, utveckling och mognadsnivå. Barnets egen uppfattning bör utvärderas och beaktas och barn aldrig tvingas till, eller utsättas för, umgänge i för dem hotfulla situationer.

Umgängesrätten är en rättighet som - i motsats till vårdnadsrätten - i princip inte kan förverkas. Därför kan en förälders umgängesrätt inte heller ifrågasättas utan mycket starka skäl. Detta leder ibland till horribla konsekvenser.

Barn tvingas till umgänge med föräldrar som miss-handlat dem eller terroriserat familjen i årtal, barn tvingas till umgänge med föräldrar som förgripit sig på dem sexuellt, barn tvingas till umgänge med föräldrar i närvaro av tjänstemän eller kontaktpersoner och barn används som medel i ständigt upptrappade konflikter mellan föräldrarna.

Frågan är om inte domstolarnas och myndigheternas

Den möjlighet som finns att i vissa fall flytta över den juridiska vårdnaden från föräldrar till fosterföräldrar utnyttjas sällan och någon rättspraxis har inte utvecklats

agerande i sådana fall kan betecknas som medhjälp till "kränkande behandling" av barn.

- * Ge alla barn talerätt i mål och rättsaker som berör dem själva och rätt att företrädas av ombud.

Sådan rätt är endast tillförsäkrad barn som omhändertats enligt LVU, men bör gälla alla barn.

- * Inför regler som gör det möjligt att i vissa fall genomföra adoptioner utan samtycke från föräldrarna.

Barns vistelse i familjehem bör kunna tryggas genom adoption om det kan konstateras, eller med stor sannolikhet förutses, att föräldrarna inte inom rimlig tid kan återta ansvaret för den praktiska omvårdnaden av barnet och inte heller har möjlighet att hålla kontakt med barnet.

Sådana regler finns redan i ett flertal västeuropeiska länder.

Den möjlighet som finns att i vissa fall flytta över den juridiska vårdnaden från föräldrar till fosterföräldrar utnyttjas sällan och någon rättspraxis har inte utvecklats.

Summering

Lagstiftningen för barnen har under 1900-talet utvecklats steg för steg. Men rättsskyddet för barnen är fortfarande bräckligt.

Synen på barn har förändrats, men samhället kan knappast betecknas som barnvänligt. Vi talar mycket om att barn har resurser, men räknar egentligen inte med dem.

Och även om det rått betydande enighet om lagstiftningens ändamål kan resultaten inte betraktas som en gång för alla givna.

Därför måste barns intresse ständigt försvaras, på samma sätt som den svages rätt alltid och överallt, måste försvaras.

Ellen Keys vision om barnets århundrade har fortfarande giltighet. Den grundmurade respekt för barnen och det synsätt som hon stod för, finns numera förank-

rat inom FN:s konvention om barnets rättigheter. Sverige hörde till de första länder som ratificerade konventionen.

Att garantera alla svenska barn och ungdomar dessa rättigheter och att leva upp till intentionerna i konventionen blir 2000-talets stora utmaning.

REFERENSER

Persson B (red): Att skilja barn från föräldrar. Natur & Kultur 1984.

Persson B: Det tidlösa våldet. Rädda Barnens förlag 1992.

STIFTELSEN SOLSTICKAN

Stiftelsen Solstickan utlyser 10 stipendier, ett vart på 36.000 kr att utgå under 1994 för ca 3 månaders forskningsverksamhet.

Stipendierna är avsedda för forskningsstuderande, dels inom sådana samhällsvetenskapliga, paramedicinska och medicinska områden, som syftar till att öka kunskaperna om den fysiska, psykiska och sociala utvecklingen hos friska eller handikappade barn, dels rörande fysiska och psykiska funktionsinskränkningar hos äldre.

Sökande som tilldelats stipendium skall inom 2 månader efter meddelande härom till Stiftelsen anmäla under vilken tid medlen avses tas i anspråk. De tillställs stipendiaten sedan den vetenskaplige handledaren eller annan institutionsansvarig skriftligen intygat att medlen kommer att användas för angivet syfte.

Ansökan skall vara utskriven enligt förtryckt formulär, som skriftligen kan rekvideras från Stiftelsen Solstickans kansli, Box 16101, 103 22 Stockholm, och inges i 4 ex. Forskningsplan, meritförteckning, uppgift om utgivna vetenskapliga skrifter, samt intyg från den vetenskaplige handledaren skall bifogas.

Ansökan skall vara Stiftelsen tillhanda senast den 31 december 1993.

Upplysningar kan erhållas av Docent, leg. sjukgymnast Elisabeth Olsson, tel. 08-729 56 49 eller Professor Rolf Zetterström, tel. 08-729 21 49, Karolinska sjukhuset.

